शोधनिर्देशक : रामप्रसाद गुरागाई
पद : सहप्राध्यापक

गुरुङ रामप्रकाश समथिङको पाँच प्रतिनिधि उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग अन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
कमला घिमिरे
परीक्षा रोल नं.: १००९६
कक्षा रोल नं.: ०३/२०७१
रजिष्ट्रेशन नं.: ९–२–००१–०२६६–२०१०
शैक्षिक वर्ष : २०७१/७३
नेपाली विभाग
२०७५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

महेन्द्र रत्न वहुमुखी क्याम्पस, इलाम

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

नेपाली विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह, दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौँ पत्रको प्रयोजनको लागि कमला घिमिरेद्वारा तयार पारिएको प्रस्तुत "**समथिङका पाँच प्रतिनिधि उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन**" शीर्षकको शोधपत्रलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ।

शोध मूल्याङ्कन समिति	**हस्ताक्षर**
१. (सरिता निरौला) उप–प्राध्यापक विभागीय प्रमुख	....
२. (रामप्रसाद गुरागाई) सह–प्राध्यापक शोधनिर्देशक	....
३. (चूडामणि वाशिष्ठ) सह–प्राध्यापक वाह्य परीक्षक	....

मिति : वि.स. २०७५/०३/१८

(इ.सं ०२/०७/२०१८)

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि शोधार्थी कमला घिमिरेले **गुरुङ रामप्रकाश समथिङको पाँच प्रतिनिधि उपन्यासहरूको तत्त्वगत आध्ययन** मेरो निर्देशनमा रही तयार गरी प्रस्तुत गर्नुभएको हो । निरन्तर प्रयत्न गरी परिश्रमपूर्वक शोधखोज गरी तयार पारिएको यस शोध पत्रप्रति म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : वि.सं. २०७५/०३/१८
(इ.सं ०२/०७/२०१८)

शोधनिर्देशक

रामप्रसाद गुरागाई
सहप्राध्यापक
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग, इलाम

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली विभागको स्नातकोत्तर तहको दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि श्रद्देय गुरू तथा महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख सहप्राध्यापक रामप्रसाद गुरागाईज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हो । आफ्नो अति व्यस्त जीवनमा पनि अमूल्य समय दिई मलाई समुचित सुझाव दिदै मार्ग निर्देशन समेत दिनुभएर यस शोधकार्यको लेखनमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्रद्देय गुरुहरूप्रति म सर्वप्रथम हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी म.र.ब. क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग अर्न्तगत विभागीय प्रमुख सरिता निरौला गुरूमा र अन्य सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति पनि कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्दा आवश्यक सल्लाह सुझाव एवम् सूचना उपलब्ध गराई आफ्नो जीवनका विविध पक्षको लिखित तथा मौखिक जानकारी दिएर यस कार्यमा सहयोग गर्नुहुने मेरा शोधनायक रामप्रकाश समथिङज्यू र उहाँको परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूप्रति कृतज्ञ छु । शोधपत्र तयार गर्ने शिलशिलामा आवश्यक जानकारी उचित वातावरण लगायत सम्पूर्ण कुराको व्यवस्था मिलाई दिनुहुने मेरा आदरणीय बुबा डिल्लिबहादुर घिमिरे आमा सरस्वती घिमिरे, भाई महेश घिमिरे दाजुहरू टेक ब घिमिरे र योगेन्द्र सुवेदीप्रति विशेष आभार तथा कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसका साथैमेरा अनन्य मित्रहरू इन्दिरा आचार्य, सम्झना संग्रौला र विना अर्यालप्रति पनि कृतज्ञ छु । यसका साथै यो शोधपत्र तयार गर्नका निमित्त प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपभा सहयोग गर्नुहुने सबैप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम समक्ष पेश गर्दछु ।

मिति : वि.सं. २०७५/०३/१८
(इ.सं ०२/०७/२०१८)

....

कमला घिमिरे
शोधार्थी
एम.ए. दोस्रो वर्ष
कक्षा रोल्नं. ०३
परीक्षा रोल नं. १००९६
म.र.ब क्याम्पस, नेपाली विभाग
इलाम, २०७५

चिन्ह प्रयोग र संक्षेपीकरण

चिन्ह	अर्थ
/	र, वा
!	विस्मयादिबोधक
-	ड्यास
:	विसर्ग
,	अल्पविराम
( )	बिकल्पबोधक
“ ”	उद्धरण
।	पूर्णविराम
?	प्रश्नवाचक चिन्ह
*	परिच्छेद समाप्ति भएको चिन्ह

संक्षिप्त रुप	पूर्णरुप
वि.सं.	विक्रम संवत
मा.वि.	माध्यामिक विद्यालय
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
पृ.	पृष्ठ
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
सह.प्रा.	सहप्राध्यापक
सम्पा.	सम्पादक
नं.	नम्बर
म.र.ब.	महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
प्र.अ.	प्रधानाध्यापक
क्र.सं.	क्रमसंख्या
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
प्रा.लि.	प्राइभेट लिमिटेड
नेकपा	नेपाल कम्यूनिष्ट पार्टी

विषयसूची

शीर्षक **पेज नं.**

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	विषयपरिचय	१
१.३	शोधपत्रको प्रयोजन	१
१.४	समस्याकथन	१
१.५	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.७	शोधकार्यको औचित्य,महत्व र उपयोगिता	३
१.८	प्राक्कल्पना	३
१.९	शोधकार्यको सीमाङ्कन	३
१.१०	शोधविधि	३
१.११	सामग्री सङ्कलन विधि	४
१.१३	शोधपत्रको रुपरेखा	५

दोस्रो परिच्छेद

उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययन

२.१	उपन्यासको सङ्क्षिप्त परिचय	६
२.२	उपन्यासको व्युत्पति	६
२.३	उपन्यासको परिभाषा	७
२.३.१	शब्दकोषले दिएको परिभाषा	८
२.३.२	विभिन्न विदेशी तथा स्वदेशी विद्वान्हरूको परिभाषा	८
२.४	उपन्यासको विधागत स्वरुप	१०
२.५	नेपाली उपन्यासको विकासक्रम	१०
२.५.१	प्राथमिक काल (वि.स.१८२७ – १९४५)	११
२.५.२	माध्यमिक काल (वि.स.१९४६ – १९९०)	११
२.५.३	आधुनिक काल (वि.स.१९९१ – हालसम्म)	१२
२.५.३.१	आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारा	१४
२.५.३.२	स्वच्छन्दतावादी धारा	१४
२.५.३.३	सामाजिक यथार्थवादी धारा	१५
२.५.३.४	आलोचनात्मक यथार्थवादी धारा	१६
२.५.३.५	मनोविश्लेषणात्मक धारा	१६
२.५.३.६	विसङ्गतिवादी धारा	१६
२.५.३.७	अस्तित्ववादी धारा	१७

२.५.३.८ समाजवादी यथार्थवादी धारा १८
२.६ उपन्यासको प्रकारगत वर्गीकरण १९
२.६.१ विषयवस्तुका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण १९
२.६.२ कथानकको आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण २०
२.६.३ शैलीका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण २१
२.६.४ आयम वा आकारको आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण २२
२.७ उपन्यासका तत्त्वहरू २२
२.७.१ कथानक २२
२.७.२ चरित्र २३
२.७.३ पर्यावरण २३
२.७.३.१ देशकाल २३
२.७.३.२ वातावरण २४
२.७.४ उद्देश्य २४
२.७.५ दृष्टिविन्दु २४
२.७.५.१ बाह्य तथा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दु २४
२.७.५.२ आन्तरिक तथा प्रथम पुरुष दृष्टिविन्दु २५
२.६.६ भाषाशैलीय विन्यास २५
२.८ उपन्याससँग अन्य साहित्यिक विधाको सम्बन्ध २७
२.८.१ उपन्यास र कथा २७
२.८.२ उपन्यास र आत्मकथा २७
२.८.३ उपन्यास र निबन्ध २८
२.८.४ उपन्यास र नाटक २९
२.८.५ उपन्यास र महाकाव्य २९

तेस्रो परिच्छेद

साहित्यकार समथिङ्को साहित्यिक यात्रा तथा चरणगत प्रवृत्ति

३.१ साहित्यकार रामप्रकाश समथिङको परिचय ३१
३.१.१ जन्म, जन्मस्थान र वाल्यकाल ३२
३.१.२ शिक्षादीक्षा ३३
३.१.३ परिवार ३५
३.२ संलग्नता तथा अनुभव ३६
३.३ कवि व्यक्तित्व ३७
३.४ कथाकार व्यक्तित्व ३७
३.५ सामाजिक व्यक्तित्व ३८
३.६ साहित्यिक व्यक्तित्व ३८
३.७ पत्रकार व्यक्तित्व ३९

३.८ कथाकार व्यक्तित्व ३९
३.९ निबन्धकार व्यक्तित्व ४०
३.१० राजनीतिक व्यक्तित्व ४०
३.११ साहित्यकार रामप्रकाश समथिङको साहित्यिक यात्रा ४१
३.११.१ प्रथम चरण (वि.स.२०४८ –२०६४) ४४
३.११.२ द्वितीय चरण (वि.स. २०६५ –२०६९) ४५
३.११.३ तृतीय चरण (२०७०– हालसम्म) ४६
३.१२ समथिङको उपन्यासगत प्रवृत्ति ४९

चौँथो परिच्छेद

समथिङका पाँच प्रतिनिधि औपन्यासिक कृतिको तत्त्वगत आधारमा कृतिपरक अध्ययन

४.१ दुर्दशा उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन ५३
४.१.१ कथानक ५३
४.१.२ चरित्र ५६
४.१.३ देश, काल, वातावरण ५९
४.१.४ उद्देश्य ५९
४.१.५ दृष्टिविन्दु ६०
४.१.६ भाषाशैली ६०
४.२ माया उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन ६१
४.२.१ कथानक ६१
४.२.२ चरित्र ६४
४.२.३ देश, काल, वातावरण ६६
४.२.४ उद्देश्य ६६
४.२.५ भाषाशैली ६७
४.२.६ दृष्टिबिन्दु ६७
४.३ धनीरामको दशैँ उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन ६७
४.३.१ कथानक ६८
४.३.२ चरित्र ७१
४.३.३ उद्देश्य ७३
४.३.४ देश, काल, वातावरण ७४
४.३.५ दृष्टिबिन्दु ७५
४.३.६ भाषाशैली ७५
४.४ जड्याहाकी स्वास्नी उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन ७६
४.४.१ कथानक ७६
४.४.२ चरित्र ८०
४.४.३ देश, काल, वातावरण ८२

४.४.४ दृष्टिविन्दु ८३
४.४.५ उद्देश्य ८३
४.४.६ भाषाशैली ८३
४.५ जनयुद्धको उपहार उपन्यासको तत्त्वगत आधारमा अध्ययन ८५
४.५.१ कथानक ८५
४.५.२ चरित्र ९१
४.५.३ उद्देश्य ९४
४.५.४ दृष्टिबिन्दु ९५
४.५.५ भाषाशैली ९५
४.५.६ देश, काल, वातावरण ९६

पाँचौ परिच्छेद
उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ सम्भावित शोधशीर्षकहरू ९८
५.२ गुरुङ रामप्रकाश समथिङका पाँच प्रतिनिधि उपन्यासहरूको अध्ययनबाट निकालिएको निष्कर्ष ९९

सन्दर्भसूची

सन्दर्भग्रन्थ सूची

१. न्यौपाने नेत्रप्रसाद, शर्मा नारायणप्रसाद, नेपाली कथा र उपन्यास, काठमाण्डौः साभ्ा प्रकाशन, (२०६१) ।

२. प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह, *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकारहरू* (ते.स.) ललितपुरः साभ्ा प्रकाशन, (२०६१) ।

३. पुरी, हिमलाल, महर्जन, सिद्धिबहादुर, के.सी. गणेश कुमार *नेपाली कथा र उपन्यास* काठमाण्डौः ओएसिस पब्लिकेशन, (२०६९) ।

४. बराल, कृष्णहरि, एटम नेत्र, *उपन्यासको विश्लेषण* ललितपुरः साँभ्ा प्रकाशन, (२०६६) ।

५. बस्नेत, कृष्णबहादुर, *आधुनिक नेपाली उपन्यास* काठमाण्डौः दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, (२०५९)

६. सुवेदी, राजेन्द्र, *नेपाल उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति,* ललितपुरः साभ्ा प्रकाशन (२०६४) ।

शोधसार

शोधपत्रको शीर्षक - समथिङका पाँच प्रतिनिधि औपन्यासिक कृतिको तत्वगत आधारमा कृतिपरक अध्ययन

शोधपत्रको प्रयोजन - त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकीशास्त्र सङ्काय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग अर्न्तगत स्नातकोत्तर तह, दोस्रो बर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोध निर्देशक : रामप्रसाद गुरागाई

शोधार्थी : कमला घिमिरे

शैक्षिक सत्र : २०७१/७३

प्रस्तुत मिति : २०७५/०३/१८

समथिङका पाँच (जड्याहाकी स्वास्नी, माया, धनीरामको दशैं, दुर्दशा, जनयुद्धको उपहार) प्रतिनिधि औपन्यासिक कृतिको तत्वगत आधारमा कृतिपरक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्रलाई निम्नलिखित पाँच परिच्छेदमा मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरू समेत राखी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ।

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययन

तेस्रो परिच्छेद : साहित्यकार समथिङको साहित्यिक यात्रा तथा चरणगत प्रवृति

चौंथो परिच्छेद : समथिङका पाँच प्रतिनिधि औपन्यासिक कृतिको तत्वगत आधारमा कृतिपरक अध्ययन

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार र निष्कर्श

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको शीर्षक राखिएको छ । त्यसमा उपशीर्षकहरुमा क्रमश शोधपत्रको शीर्षक, विषयपरिचय, शोधपत्रको प्रयोजन, समस्यकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगीता, प्राक्कल्पना, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलन विधि, शोधपत्रको रुपरेखा, समयावधी रहेका छन्। यीनै उपशीर्षकहरू दिएर पहिलो परिच्छेद तयार पारिएको छ।

दोस्रो परिच्छेदमा उपन्यासको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययनको चर्चा गरिएको छ । यस परिच्छेदमा उपन्यासको व्युत्पति, नेपाली उपन्यासको विकासक्रम, उपन्यासमा विभिन्न विद्वान्हरूले दिएको परिभाषाहरूको अध्ययन गरी यहाँ समेटिएको छ । उपन्यासको वर्गीकरण अन्तर्गत उपन्यासलाई विषयवस्तुका आधारमा, उद्देश्य वा औपन्यासिक तत्वका आधारमा, शैलीका आधारमा विचार वा प्रवृत्तिका आधारमा र आयमका आधारमा उपन्यासको वर्गीकरण गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा उपन्यासलाई अन्य विधासँग पनि तुलना गरिएको छ । यसै परिच्छेदमा उपन्यासको तत्वहरूको पनि चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा साहित्यकार समथिङको साहित्यिक यात्रा तथा चरणगत प्रवृत्तिको चर्चा गरिएको छ । यस अन्तर्गत साहित्यकार समथिङको परिचय, वाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, परिवार बारेमा उल्लेख गरिएको छ । उनले आफ्नो उपन्यासलाई चरणगत रुपमा विभाजन गर्नका साथै उनका औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूको चर्चा गरिएको छ ।

चौँथो परिच्छेदमा समथिङका पाँच प्रतिनिधि (धनिरामको दशैं, माया, दुर्दशा, जड्याहाकी स्वास्नी, जनयुद्धको उपहार) औपन्यासिक कृतिको तत्वगत आधारमा कृतिपरक अध्ययन गरिएको छ ।

पहिलो **दुर्दशा** उपन्यास जम्मा ६६ पृष्ठमा संरचित सानो आकारको उपन्यास हो । यस उपन्यासमा मंगलबहादुर, राम्रीमाया, प्रविन, दिलन, मिलन, रमेश थोरै पात्रहरूको समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासकी पात्र राम्रीमायालाई हिरोइन हुने सपना देखाइ बम्बइमा लगेर बेच्नु, यौन व्यवसायमा फस्नु, एच.आइ.भि देखा पर्नु, नेपाल फर्कनु र अन्त्यमा छुट्टै झुपडी बनाएर एक्लै बस्न बाध्य हुनु जस्ता कथानकको चर्चा यस उपन्यासमा गरिएको छ । दोस्रो **जनयुद्धको उपहार** उपन्यास जम्मा ६६ वटा पृष्ठमा संरचित रहेको छ । यस उपन्यासमा रेजिना, धनबहादुर, रुपमति, भानु,आशा, संघर्ष, मिरा, हिमा, देवीका, अस्मिता, आयुसा, सुस्मिता, रेखा, रेजिना, रमला, चट्टान पात्रहरू समावेश गरिएको छ । यस उपन्यासमा माओवादी संकटकालीन परिस्थितिको चित्रण गरिएको छ । तेस्रो उपन्यास **धनीरामको दशैं** उपन्यासमा जम्मा ६६ पुष्ठमा संरचित उपन्यास हो । यस उपन्यासमा धनीराम, लक्ष्मी, धनप्रकाश, धनिकादेवी पात्रहरू रहेका छन् । धनीराम पुरानो सोचले गर्दा भगवान्ले दिएसम्म हात थाप्नुपर्छ भन्ने भएकाले उसको धेरै छोराछोरी जन्मन्छन् छोराछोरी धेरै भएका कारण उचित पालनपोषण गर्न नसकेर धनीरामले अन्त्यमा आत्महत्या गर्छ । यो उपन्यास दुखान्त रहेको छ । चौँथो उपन्यास **जड्याहाकी स्वास्नी हो** यसमा पनि जम्मा ६६ पृष्ठ रहेका छन् यस उपन्यासका पात्रहरू जगन्नाथ, रवण, भोलानाथ, अन्जु, अन्जना, रमिला, मन्जु, रमेश, पात्रहरू रहेका छन् । पाँचौ उपन्यास माया हो । यसमा ६६

वटा पृष्ठ रहेका छन् यस उपन्यासमा ममता, प्रभा, सर्मिला, सुवास, शंङ्कर, रामे, सुवाशंङ्कर, समता, पात्रहरू रहेका छन् । यस उपन्यासमा माया कै कारणले गर्दा ममताले आफ्नो घरमा राखेको नोकर रामेसँग आफ्नो डाक्टर श्रीमान छोडी विवाह गरेकी छन् । यस चौंथो परिच्छेदमा प्रत्येक उपन्यासको उपन्यासका तत्वहरू (कथानक, पात्र, देशकाल, वातावरण, भाषाशैली, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु)का आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको पाँचौं परिच्छेदमा उपसंहार अन्तर्गत प्रत्येक परिच्छेदको उपसंहार समावेश गरिएको छ । सन्दर्भ ग्रन्थसूची शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा प्रयोग गरिएको पाठ्यपुस्तकहरूको सूची राखिएको छ ।